

Kazinczy Ferenc és a magyar nyelv*

Aki a magyar nyelv sorsa szempontjából tekint szét a XVIII. század közepe táján Magyarországon, három olyan közösségfogalommal kell számot vetnie, amelyek mindegyikének befolyása van a nemzeti nyelv ügyének alakulására. Az egyik közösség az ún. *natio hungarica* volt, amely a magyarországi nemességet jelentette. Fontos hangsúlyozni, hogy *magyarországi* nemességről van szó – ez a nemesség tudvalevőleg nem csak magyarul beszélt, noha közöttük egyértelműen a magyar anyanyelvű nemesség volt többségben. Ez a nemesség azonban abban az értelemben is magyarországi nemesség volt, hogy azok, akiknek az anyanyelve a magyar volt, nem sok hajlandóságot mutattak arra, hogy a közéletben a magyar nyelvnek kiemelt helyet teremtsenek. Ez voltaképpen érthető: ennek a több nyelven beszélő nemesi nemzetnek (s vele az országnak) a békéjéhez nagy mértékben hozzájárult, hogy volt egy közvetítő nyelv, a latin. A latinhoz – s ezzel a nemzetiségi nyugalomhoz – való ragaszkodás olyan erős volt, hogy amikor 1784 májusában II. József meghozta hírhedt és szinte sokkot kiváltó nyelvrendeletét, akkor az általa hivatalos nyelvként bevezetni kívánt némettel szemben a megyék túlnyomó része (több, mint hetven százalék) a latint kívánta vissza. A másik közösségfogalmat az ún. *hungarus tudat* alakította ki – ezt a közösséget a Magyar Királyság területének bármilyen nyelven beszélő lakosai jelentették. Az ő számukra a hazát ennek a soknemzetiségű Magyar Királyságnak a *területe* jelentette. Arra vonatkozóan, hogy ez milyen erős nemzeti érzés forrása volt, Tarnai Andor 1960-ban megjelent kisterjedelmű, de rendkívüli súlyú könyve tanúskodik. Ebben kimutatta, hogy a rossz hírű nacionalista szlogent, az „extra Hungariam non est vita” utóbb sokat idézett formuláját észak-magyarországi németajkú (magyarul nem is publikáló) értelmiség körében találták ki és sokáig ott is terjedt. A harmadik közösségfogalom pedig az a mindig is meglévő, csak éppen a történelem különböző időszakában különböző változatokban, módokon és helyzetekben élénk tűnő közösség volt, amelyet *nyelvi-kulturális kötelek* fűztek össze. Tudjuk, hogy a magyar nyelv és irodalom a korábbi évszázadokban is nagyon jelentős teljesítményeket hozott létre, de azért látnunk kell, hogy e nagy teljesítmények mögül hiányzott a saját intézményi alap, általában valamely más és magasabb rendűnek elismert elvet – például vallás ügyét – szolgálva születtek meg.

A mi korszakunkban a magyar nyelvi-kulturális nemzet tagjai a királyságnak mintegy 43%-át tették ki – ők voltak azok, akik a soknyelvű Magyar Királyságban magyarul beszéltek és (ha tudtak) írtak. Erről a három, egymást természetesen átfedő halmazról több dolgot is meg kellene állapítani, de most csak kettőről szólnék. Az első: nem volt közöttük különösebb feszültség, így a különféle nyelveket beszélő közösségek (nem kis részben a latin közvetítő nyelv révén) egyensúlyban voltak. A második: ez az egyensúly a XIX. század közepe táján kezdett felbomlani. A magyar lakossághoz tartozó értelmiségiek és nemesek körében egyre inkább előtérbe került a nyelvi-kulturális nemzet jelentősége. Ma már aligha elégíthet ki bennünket, ha ezt a szembeötlő – s különösen az irodalom világa révén alaposan dokumentálható – folyamatot valamilyen tetszetős metaforával magyarázzuk (ha pl. azt mondjuk, hogy felébred az addig „szunnyadó” nemzeti érzés), ennek az átalakulásnak az alapját a magunk részéről egy jól áttekinthető, de azért elég komplikált szociológiai folyamat eredményeként látjuk. Ebben a pillanatban úgy látszik, hogy négy, egymást követő s egymástól alaposan eltérő arculatú nemzedék munkájának eredménye, hogy a XIX. század első két évtizedében kialakul az a nyelvi-kulturális nemzetfogalom, amely fölött már nincs más elv, ha szolgál, s tudjuk: mindig szolgál, saját elveit szigorúan őrizve szolgál. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ekkor döntő lépést tett abba az irányba, hogy olyan intézménnyé váljék, amelynek saját törvényei vannak s amelyeket következmények nélkül nem lehet semmibe venni.

A négy nemzedék közül az *első* a század közepe táján lépett a színre s elsősorban az egyházi értelmiség köréből került ki. Tudjuk, hogy Mária Teréziát nem szokták a felvilágosult abszolút uralkodók közé számítani, de azt is tudjuk, hogy az örökösödési háború keserves végeredménye után, az 1740-es évek végén az ő uralkodása alatt is erőteljesen bekopogott a szekularizáció szelleme. A különféle következmények közül számunkra most az a fontos, hogy – egy metaforával kifejezve a helyzetet – a magyar klerikusok Bécs felől fagyos szelek fuvallatát érezték s bemenekültek előle a magyar nyelv erdejébe. A fogalmak nyelvén pedig azt mondhatjuk, hogy az udvarnak a szekularizáció irányába tett lépéseire válaszként a nyelvi-kulturális értelemben felfogott magyar nemzet alakulástörténetében nyitottak új s a távoli jövőbe világító, nagy fejezetet. Másképpen: a politikai tartalmú nemesi nemzet fogalmát igye-

* Elhangzott 2008. április 23-án Széphalmon, a Magyar Nyelv Múzeumának megnyitóján. (Szerk.)

keztek erőteljesen kulturális irányba bővíteni. De rögtön hozzá is kell tennünk: ez a nemesi nemzet erőfeszítéseiket és eredményeiket nem értékelte valami sokra. Az 1764/65-ös diétán természetesen a pénzügyekről folyt a nagyon is éles vita, a magyar nyelv ügye pedig szóba sem került.

Az újkori nyelvkérdés történetében a *második nemzedék* az 1770-es években színre lépő nemesi garnitúra alkotja, velük jelentkezik be a (Kosáry Domokos terminusával) felvilágosult rendiség. Ennek a nemzedéknek a legnagyobb hatású alakja Bessenyei György volt, az 1770-es évek végén számos írásban kifejtett s a társadalom egész életére kiterjedő programjának középpontjában már a magyar nyelv ügye áll. E program rendkívül gazdagon strukturált gondolati építmény volt, de centrumát a *Jámbor szándékban* szerencsénkre tömören is összefoglalta. A társadalom célja a közboldogság, ezt elérni a tudományok terjesztésével lehet, a tudományok terjesztésének a kulcsa pedig a nyelv, mégpedig a „számosabb rész” nyelve, tehát nem a latin, hanem a magyar. A nemzet létét azonban önmagában véve nem a nyelv stabilizálja, a nemzeti lét fennmaradásához birtok és erő szükséges. Ez az erő hajdan a kardforgatásban mutatkozott meg, a művelt XVIII. században pedig abban kell, hogy megmutatkozzék, hogy a nemzet milyen mértékben és milyen színvonalon birtokolja a „tudományokat”. A nyelvnek ebben van döntő szerepe. A nyelv önmagában véve tehát nem alkotóeleme a nemzetnek, a nyelv itt még másfajta kapcsolatban van a nemzettel: a *tulajdon*. Ez azonban létfontosságú tulajdon: az a kulcs, amely a tudományok kapuit nyitja meg s e kapuk mögött rejlik az erő forrása a nemzet számára s ezzel voltaképpen az egyedüli lehetőség, hogy ne tűnjék el a történelem viharaiban. Ennek a gazdagon tagolt rendszernek a tartalma a nemesi érdekeknek megfelelő modernizációs ideológia.

A *harmadik nemzedék* az 1780-as években lép a színre, II. József trónra kerülését követően, Bessenyeinek és társainak visszavonulása után: a kalapos király nem sok teret hagyott a nemesi törekvések számára. E nemzedék túlnyomórészt a társadalom alacsonyabb néposztályaiból származik és alapvetően másképpen tekint a nemzeti nyelv kérdésére, mint elődei. Vitaról ugyan egyáltalán nincs szó, de a hangsúly alapvetően megváltozik: a nyelv már egyértelműen első a nemzetet alkotó tényezők közül. Ha nem is minden író számára az egyedüli, de bizonyosan mindenki számára a legfontosabb. „Egy a nyelv, egy a nemzet” – írja a kor egyik legnagyobb hatású, a nyelvkérdés vonatkozásában pedig központi szerepet játszó alakja, Péczeli József, Komárom prédikátora. Ezt a gondolatot számtalan változatban leírták a kor írói, de a lényeg mindegyikőjüké – Csokonai Vitéz Mihálynál éppen úgy, mint Batsányi Jánosnál, Kármán Józsefnél éppen úgy, mint Révai Miklósnál – ugyanaz: a nemzet első és legfontosabb határozója a nyelv. Ez sem ártatlan interpretáció. Ezzel a beállítással ők a nyelvkérdést az alacsony sorból származott értelmiség – mondhatjuk így is: a magyar harmadik rend – ideológiájaként értelmezik. Ha csak az tekinthető a magyar nemzet tagjának, aki magyarul beszél, akkor a *natio hungarica* rendi ideológiája ellen indul támadás: a magyar nemzetet ezek szerint nem a magyarországi nemesség alkotja, hanem mindenki, aki magyarul beszél. Az állításnak a rendi alkotmány árnyékában ugyan semmiféle közjogi súlya nincs, a mellette szóló érvelésnek azonban ellenállhatatlan ereje van, hiszen azt mondja, hogy *magyar nyelv nélkül nincs magyar nemzet sem*. Ha nem törődünk nyelvünkkel, két-háromszáz év múlva csak úgy emlékeznek ránk, mint mi a keltákra: ők is éltek valaha. Jegyezzük meg, hogy ennek a fenyegetésnek lényegében semmi köze nincs a sokat emlegetett herderi „jóslathoz”, hiszen ez csak 1791-ben látott napvilágot, a fenyegetés viszont már a nyolcvanas években erőteljesen jelen volt a hazai írott nyilvánosságban. De nem csak a fenyegetés van ott. A történelemben minden jelentős nemzetnek fejlett irodalma („tudománya”) volt – a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom sikere ezt az esélyt, a jelentős nemzetek sorába való emelkedés esélyét adja meg. Ez az ideológia tehát – fontos hangsúlyozni – nem csak a magyar harmadik rend nevében szól, hanem a magyar harmadik rendből származó írástudók nevében. Hangjuk indulatos és magabiztos. A kínálkozó idézetek közül csak egyet említenek: az „Urak udvarában divízióként koslatnak a jobbágyok zsirján hizott kopók”, miközben a „tanultak éhen fáradoznak a nemzet dicsősége mellett” – ezt az igen kemény mondatot Csokonai Vitéz Mihály írta le 1793-ban, a *Tempefői című színművében*.

Elénk tűnik azonban az 1780-as évek vége felé egy fiatal író, aki számára – miközben nem kételkedett a megállapítás igazában – nem volt különösebben rokonszenves a gondolat, hogy a nemzetet a nyelv teszi igazán nemzetté. *Kazinczy Ferenc* – merít róla van szó – a nyelvkérdésre vonatkozó álláspontjának alapvonásai ennek az évtizednek a végére alakultak ki s nem nélkülözik a meglepő fordulatokat. Korábban nem így gondolkodott. Bessenyei Györgyhez és a nemesség többségéhez hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a nyelv és a nemzet között nincs lényegi kapcsolat. Egy epizód: 1780-ban Dienes öccsével joggyakorlaton hosszabb időt töltött Eperjesen s különösebb érzelmek nélkül szemlélte a városka tarka-barka nyelvi állapotát. Nem a magyar nyelv sanyarú sorsán bosszankodott, hanem azon, hogy senkivel nem volt alkalmunk a franciát gyakorolnia. Tíz év múlva, 1790-ben viszont éhhalállal fe-

nyegeti azokat az országlakosokat, akik nem akarnának megtanulni magyarul. Ebben az elképesztően goromba hangban azonban nem maga a gorombaság az érdekes, hiszen abban nyilván a kompenzálás és az idomulás játssza a főszerepet – II. József halála után, a nemesi ellenállás diadalának hónapjaiban vagyunk, márpedig még néhány hónappal korábban (és éveken át) Kazinczy az imént emlegetett nyelvrendeletet meghozó császár buzgó hivatalnokja volt. Lényegesebb észrevennünk, hogy illyesfajta mondatokhoz még csak hasonlót sem ír le élete hátralévő negyven éve során, sőt, nyíltan azt sem fogalmazza meg, hogy a nyelv a nemzet határozómánya. Mégis igaznak gondolta, csak éppen *önmagában*, pontosabban: abban a formában, ahogy 1790 táján felmerült, veszélyes igazságnak. Kazinczy ellenszenvvel viseltetett az ideológia iránt, amely a Péczeli József által oly tömören megfogalmazott „egy a nyelv, egy a nemzet” formulája magába foglalt. Utaltunk rá: ha ugyanis a nyelv konstituálja a nemzetet, akkor a *nationalit*ot immár nem a nemesség alkotja, hanem mindenki, aki magyarul beszél. Ráadásul az értelmiség interpretációjában a nemzet fiai közötti hierarchia is új alapokra kerül: azok számíthatnak különös figyelemre és kitüntetett helyre a nemzet életében, akik hozzá tudnak járulni a magyar nyelvű tudományok virágzásához. Kazinczy – az első köztársasági mozgalom elitéltje – ebben a kérdésben hajlíthatatlan volt. Minden jel szerint veszélyesnek tűnt számára az alacsonyabb néposztályok felől érkező írástudók ellenőrizhetetlen becsvágyát és indulatait megalapozó és fel-felszító elgondolás.

Kazinczy már az 1780-as évek végén megtalálta a nemzet régi, nyelvi-kulturális fogalmába újonnan beépített ideológia elleni védekezés hatásos módját. Mondhatnánk: megtalálta azt a nyelvet, amelyen más módon lehet (és kell) beszélni a nyelv nemzetalkotó szerepéről. A nyelv nemzetalkotó szerepének elismerése és – ugyanakkor – a hozzátartozó ideológia elleni védekezés a nyelvkérdéshez való teljesen új viszony kialakítása volt. Ez kizár a nyelv ügyéből mindenfajta közvetlen társadalmi utalást: sem a Bessenyei György és utódai által emlegetett „közjó”, sem az értelmiség által kitűzött cél, a nemzet reprezentációja sem bír számára lényegében semmiféle jelentőséggel. Csak és kizárólag a nyelv „tökéletessége”, ez – gondolhatjuk – egyaránt magába foglalja mindent, ami szükséges a közzóhoz és feltétele annak hogy a magyar nyelven művelt „tudományok” megállják a helyüket az emberiség kulturális teljesítményeinek versenyében. Az autentikus magyarságnak legfőbb mércéje a nyelvben való teljes otthonlét, a teljes nyelvi kompetencia birtoklása lehet. Ez pedig csak az írott nyelv világában, az irodalomban gondolható el, hiszen csak ott tehető nyilvánossá és ott ellenőrizhető. Ha az értelmiség ideológiája szerint mindenki a magyar nemzethez tartozik, aki magyarul beszél, Kazinczy törekvése egész életében arra irányul, hogy éppen ebben a vonatkozásban állítson fel minőségi kritériumokat. Ezzel ellenőrizze – pontosabban: ő és a művelt kevesek ellenőrizték – azt, ami 1790 körül a kortársak ideologikus törekvéseinek alapja volt: a nemzeti nyelvet. A nyelvileg egységes nemzet fiai között a régi hierarchia helyett egy új, merőben kulturális alapokon álló hierarchia körvonalai jelennek meg, az önelvű, a különféle ideológiáktól és máshonnan eredő szemléleti módoktól egyaránt mentes nyelvi-kulturális nemzet fogalma elsősorban az ő tevékenysége nyomán teljeseedik ki és szilárdul meg.

Itt rögtön meg kell jegyeznünk, hogy Kazinczy munkásságának és küzdelmeinek az értelmezéséhez a hagyományos „nyelvújítás” szó több szempontból is szerencsétlen terminus, hiszen – egyrészt – munkásságában és küzdelmeiben a művelt köznyelv, vagy ahogy Pais Dezső óta mondjuk: az egységes irodalmi nyelv kialakításának döntő szerepe van. Meg lehet kockáztatni az állítást: ezért a nyelvi egységért alighanem Kazinczy tette a magyar nyelv történetében a legtöbbet. Kétségtelen: nem tartozott a kor zseniális grammatikusai közé, de bizonyos értelemben ő is lángelméje volt a grammatikának. A kor egyik vagy talán legnagyobb nyelvtudósa, Révai Miklós tanítványaként alighanem pontosabban és mélyebben értette a Révai által elgondolt magyar nyelv működését, mint maga a mester. Kettőjük között számos ponton volt komoly nézeteltérés s Melich János 1908-ban megjelent tanulmánya óta tudjuk, hogy ezekben az utókor – az 1830-as években már működő Akadémia s mára kialakult nyelvhasználatunk – kivétel nélkül neki adott igazat. Ebben a tevékenységben pedig nyilvánvalóan nem az „újítás”, hanem éppen az egységesítés a döntő mozzanat. A nyelvújítás szó helyett részben ezért, részben pedig azért szerencsésebb a „neológia” szó használata, mert ez az általánosabb jelentésű szó Kazinczy újításait sem szűkíti le arra a tevékenységre, amelyet az öt megelőző fél évszázad írói már szinte folyamatosan gyakoroltak. A nyelv bővítése, szépítése, gazdagítása – „újítása” – Faludi Ferenc óta is igen intenzíven folyik a magyar irodalomban. A neológia fogalma megengedi, hogy Kazinczy elképzeléseiben meglássuk az időben alaposan változó alakzatokat és – főleg – , hogy meglássuk a neológia 1810 körül kialakult, megszilárdult és rendszerre szerveződött elméletét, amelynek a szó szoros értelmében vett nyelvújítás csak egyik, bár vitathatatlanul lényeges eleme. Itt azonban alapvető dolog annak tudomásul vétele, hogy Kazinczy *íróként* kívánta úgy alakítani a nyelvet, hogy az hű kifejezője legyen mindannak, amit a „lélek gondol és a szív érez.” A neológia elsősorban írói program, abban az értelemben, hogy az iroda-

lom felől közelít a nyelvhez. Ez azt jelenti, hogy *szabadon* bánik a nyelvvel – olyan szabadsággal, amely előtt nincs elvi akadály, nem lehet akadály még a grammatika sem. Ezt az az író mondja, aki igen élesen fogalmazott kritikai levelekben és több írásában is erőteljesen megkövetelte íróársaitól anyanyelvük tudós ismeretét. Lehetséges, hogy egy író – műve érdekében – megsérti a grammatika szabályait, de az nem lehetséges, hogy ne ismerje alaposan ezeket a szabályokat. Erről a szabadságról és erről a tudásról ma sem gondolkodhatunk másképpen, hiszen ez a jog, az alkotásnak ez a *szinte* feltétel nélküli szabadsága ugyanakkor súlyos kötelezettségekkel jár együtt. A legfontosabb: a szabadon alkotó írónak munkájával ki kell állnia az olvasók (a „sokaság”, a „nép”, a „nemzet”) elé, amely kiméletlenül szankcionál s „pironkodhat” a „lélektelen író.” A „sanctio” Kazinczy neológiájának az egyik központi fogalma. A nemzeti nyelv újításában tehát az író tevékenysége az aktív princípium, de ezzel a szabadsággal úgy kell élnie, hogy az eredményt elfogadják az olvasók – elfogadja a nemzet. Az író bátorsága csak akkor igazolható, ha szépséget nyer általa. Ezt csak nagyon művelt, ízléssel, fáradhatatlan szorgalommal és nagy tehetséggel rendelkező írók valósíthatják meg. Ez olyan elgondolás, hogy képtelenség vele kapcsolatban nyelvrontásról beszélni, de Kazinczyt az 1810-es években igazából nem is ezért támadták, hanem azokért az igen kemény normáért, amelyre felépítette a magyar irodalom most és jórészt általa kialakított, önelvű, saját törvényeihez hű rendjét.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az ideológiai elemektől látszólag megtisztított nyelvi-kulturális nemzetfogalom maga is ideológia szolgálatában áll – Kazinczy tevékenységében a rendi felvilágosodás harmadik nemzedéke szólal meg, hiszen ez a hazafiak közötti, igen keményen őrzött és folyamatos vitákban érvényre juttatott hierarchia látványosan, néha szinte provokatív módon mellözi a társadalmi hierarchiát. Csak egyetlen mozzanatra utalnék. Kazinczy világában a legelőkelőbb helyeket igen alacsony sorból származott költők foglalják el, számára a kortársak közül sokáig csak két jobbágyivadéknak (Virág Benedek és Kis János) és egy szegény miskolci szabómester gyermekének (Dayka Gábor) van vitathatatlan tekintélye, látványosan mellözi viszont a kor nemességének ünnepeelt poétáját, Himfyt, a Kesergő szerelem szerzőjét. Ezek azonban csak ama jelek sorába tartoznak, amelyek mind arra utalnak, hogy Kazinczy tevékenységével lerakta a magyar irodalom köztársaságának alapjait, a nyelvi-kulturális nemzetet belől olyan intézményesült struktúra kristályosodott ki, ahol a szabadságot a jogoknak, kötelezettségeknek, normáknak és szankcióknak egymással összefüggő, szilárd és áttetsző rendje biztosítja.

Bíró Ferenc

Kötődés a szülőföldhöz

Fogadni mertem volna, hogy a Gyergyóremete főterén álló Cseres Tibor-szobrot nem „felső” kezdeményezésre állították. Hasonlóképpen a község kívánsága volt, hogy a közművelődési egyesületet az íróról nevezzék el. Cseres „az ő fiuk maradt” közel-távolban, Budapesten is. Abban is bizonyos vagyok, hogy a helyi akarat kicsiholásában döntő része volt Asztalos László doktor úrnak, immár nyugdíjas orvosnak. Minden jó ügy iránt elkötelezett, minden közösségi gondot felvállaló embernek ismertem meg a Ceaușescu-diktatúra korszakában, mikor sokak felfogásában a visszahúzóds saját otthonunkba jogos önvédelem volt. Asztalos László mintha nem akart volna tudomást venni a körülöttünk kavargó viharokról. Otthonában szívesen látta barátait és minket, kóbor írődeákokat, akik közül jó érzékkel válogatta ki a rokonszenvére érdemeseket. Ami szakmai erényeit illeti, azokat jól megvilágíthatja, hogy egész orvosi pályáját egyetlen helységben, Remetén futotta meg. A sepsiszentgyörgyi születésű orvos 1959-ben kapta kezébe diplomáját a marosvásárhelyi orvosegyetemen, és nyugdíjazásáig el se mozdult innen. (Egy évvel a Cseres-szobor felállítását követően ment nyugdíjba, de a gyógyítást nem hagyta abba.) Egyik kollégája úgy jellemezte, hogy „nemcsak a testet gyógyítja, hanem a lelket is.” Nyilván arra értette, hogy Asztalos László doktor egészségügyi előadások sorozatát tartotta a remetei székelemeknek. Ő alakította meg és vezeti a helybeli népi zenekart, ami nemcsak „magánszenvedélye”, de úgy tartja, hogy a zene, különösen a közös muzsikálás nemesíti a lelket, növeli az igényt, ezek pedig az orvos hasznos segítő társai a gyógyításban.

Ajtaja nyitva áll mindig. Fiatalabb, de idősebb értelmiségiek is, sűrűn kikérik a tanácsait. Tekintélyes ember.

„A doktor úr!”